

своїх товаришів та власною надлюдською впертістю вони втримали міст” [Гончар 1987: 146].

У романі обох письменників простежується закономірність: перемагає зло, а це, як відомо, порушення фольклорного принципу торжества добра над злом. Але Ремарк і Гончар дотримуються своїх творчих принципів – показувати будні війни такими, якими вони були в реальності. Саме цим зумовлені об’єктивні умови відображення драматичних доль їх персонажів. Адже дослідити характер народу в етапних історичних умовах під час війни – таке найважливіше завдання вказаних романів. Митці порушили важливі життєві проблеми: про свободу і необхідність у житті приватному і загальному, про добро і зло, про правду і красу.

У стилі романів “На Західному фронті без змін” і “Людина і зброя” чітко простежуються дві тенденції, зв’язані з тим, що, як відзначалося вище, оповідач дивиться на події (ширше світ) очима рядового або зосереджує увагу на солдатській масі. У другому випадку митці використовували тропи узагальнено – оціночного характеру та образи, зв’язані з літературною традицією. Але, як правило, Ремарк і Гончар, зверталися до образів, що природно виникали у свідомості фронтовика. Багатоплановість у використанні мовних засобів досягається тим, що для самого повісткування властиве дотримання норм літературної мови. Але мовлення персонажів відзначалося емоційністю, гумором, динамізмом, безпосереднім зв’язком з фольклором.

Безумовно, певні типологічні зіставлення антивоєнних романів обох митців сприяють встановленню загальних і специфічних закономірностей їх розвитку в контексті європейської літератури.

БІБЛЮГРАФІЯ

- Ауербах 1976 – Ауэрбах Эрих. Изображение действительности в западноевропейской литературе. – М., 1976.
Гончар 1987 – Гончар О. Твори: В 7 т. – К., 1987. – Т. IV.
Ремарк 1986 – Ремарк Е. М. Твори: В 2 т. – К., 1986. – Т. I.

ДУХ МАТЕРИНСТВА В ЛІТЕРАТУРІ: ІДЕАЛИ, ПАРАДОКСИ ТА ЗЛОЧИНИ

“Материнство в творах...”, “доля жінки в...”, “жіночі образи в...”, “характери жінок у...”, “феміністичні тенденції в...”, “жіноче й чоловіче начала в...” – десятки, сотні, а то і тисячі подібних аспектів, компонентів та факторів змісту творів художньої літератури постійно турбують учених і саме суспільство. І це, безумовно, закономірно, адже мова йде передовсім про тих, котрі самою природою призначені зберігати й продовжувати рід людський. І будь-яка розмова чи праця про материнство (якщо вона не ворожа самому явищу жіноцтва) завжди актуальна.

Але вже в формулюваннях назв праць (як і при визначенні “об’єктів” та “предметів” досліджень) дуже часто ставиться на друге й третє місце, а то і випускається зовсім те найважливіше, що складає саму сутність жінки і без чого вона іноді й зовсім перестає бути нею – материнство. Може саме тому більшість подібних досліджень (точніше – їхні основні положення та висновки) перетворюється коли не в ідейно-філософську, то в абстрактно-схоластичну (у кращому випадку – у феміністично-гендерну) розмову, полеміку чи надгостру дискусію про суспільно-статеві функції чоловіків і жінок, про їхні відмінності та протистояння; про їхні ролі і “місця” в різних суспільних устроях тощо. Особливо чітко такі тенденції проявилися й посилювалися в періоди сентименталістичних та психоаналітичних спрямувань творчих пошуків; у часи так званих феміністичних і сексуальних революцій, лезбійанських, гомосексуалістичних та інших рухів і “бумів”, модних чи штучно нав’язаних (а часом дуже нав’язливих) порно-агітаційних “атак” і “програм”. Все це стає дуже помітним у ті революційно-перебудовчі періоди й процеси, закономірними наслідками яких стають

не тільки руйнації родинних устоїв, а й страшні демографічні “провалля”.

Материнство ж, як правило, з епохи в епоху оголошується прєкрасним і високим, а жіноцтво не інакше як “кращою” чи “прекрасною” половиною людства. І було б це не погано та правильно, якби ми не вдавалися до очевидних компліментарних реверансів і “перегинів”, якби не опускалися навіть до того, щоб оголошувати Т. Г. Шевченка не інакше як “оспівувачем жіночої долі” і материнства... І це тоді, коли у нього самого серце розривалося від того, що ні жінки вищих соціальних верств (“Княгиня”, “Княжна” та ін.), ні так звані “вільні” жінки й дівчата (балади “Кобзаря” 1840 року, поеми “Слепая”, “Сова” та ін.), ні тим більше жінки-кріпачки (вірш “Сон” – “На панщині пшеницю жала...”) аж ніяк не подавали поетові приводів для піднесеного і захопленого “оспівування”. Його достойна хіба що одна Ганна з поеми “Наймичка”, та й то не слід забувати, що вона своїм справжнім материнським подвигом спокутувала свій-таки дівочий “гріх”. Чи не найбільше може здивувати вдумливу людину й сльозливо-співчутливе трактування деякими літературознавцями дійсно соціально знедоленої і в той же час емоційно некерованої “героїні” поеми “Катерина”, яка не тільки привела в світ небажану дитину, а й покинула її взимку посеред лісу напризволяще. Про яке “оспівування” ми говоримо дітям у школі і навіть студентам вищих навчальних закладів, які не тільки вже дорослі, а самі нерідко встигли стати матерями? Ми що, вважаємо їх за таких, що зовсім не здатні самостійно мислити, а лише повторювати за ними. Ми що, і матір Ісуса Христа із поеми Т. Г. Шевченка “Марія” маємо подавати в такому ж примітивному плані?..

Таке бачення жіноцтва й материнства в літературі, якими б яскравими ореолами “жертвності” вони не прикрашалися, породжує в багатьох поколіннях не реалістичні й справді потрібні кожній майбутній матері поняття про гармонуючу й

стабілізує ролі матері-берегині, а безвідповідально туманні уявлення про стан такої жінки-матері, і матері-страдниці, яка винна лише в тому, що “полюбила” і довірливо “віддалася”, а з усіх інших точок зору – вона нібито тільки “жертва”, “ображена” та “соціально знедолена”...

Чи не прийшла пора нам, викладачам і вчителям, пильніше вдивлятися як у портрети, тобто у природно-генитичні схильності жінки до свідомого і навіть до несвідомого, але так чи інакше самим суспільством самою природою попередніх поколінь детермінованого добротворення чи злоторення; до пересічного і бездуховного існування “по той бік добра і зла”. Вдумуватися в кожний окремий намір дівчини чи жінки реально стати матір’ю, в кожну її рису характеру і передовсім у ту, яка так чи інакше може вплинути і на реальне материнство жінки, і на майбутнє її дитини.

В цьому плані постають, як мінімум, три проблеми: кого із персонажів-жінок слід вважати якщо не ідеальною, то в усякому разі, зразковою матір’ю, матір’ю-героїнею, (адже сама природа материнства вимагає від жінки самовідданості, а не жертвовності; антиідеальною матір’ю (або матір’ю-злочинницею) і матір’ю, в природі і в суспільних набутках (тобто у вихованні) якої є як окремі протиріччя, цілі букети протиріч і навіть парадокси. Зрозуміло, що виконання таких завдань потребує і багато часу та зусиль, і, головне, достатньо визначених критеріїв, позицій, концептів, концептуальних положень, а в кращому випадку – концепцій ідеальної, антиідеальної і бездуховної матері.

В даному разі здійснюється спроба визначити хоча б найзагальніші добро чи злоторчі спрямування таких типів материнства.

По-перше, коли мова заходить про ідеал як загальну категорію, про ідеал людини, про виховні ідеали, про ідеал чоловіків, жінок, керівників держав тощо, в свідомості більшості людей одразу виникають асоціації та рефлексії, пов’язані не

стільки з комплексами різних якостей і рис характерів, скільки з відсутністю в них будь-чого негативного. І в наслідок такого бачення ідеалу людини з'являються або міфологеми (типу “дівчина моєї мрії”), або ціла система розчарувань тією ж таки “мрією”; напівсліпої віри, надії та любові і сповна осмисленої відчутної (оскільки те і ті, чим і ким ми розчаровуємося завжди конкретні) ненависні – аж до трагічності, трагізму і трагедії. Щоб усього цього не було, не слід дурити ні себе самих ні інших людей, ні дітей – тим більше! Ідеал і перш за все ідеальної людини завжди має бути реальним і досяжним: ідеальна людина – це така людина, котра і від генетики, і від виховання та від усіляких інших суспільно-природних умов і чинників має і позитивні, і негативні риси та ознаки, але на всіх рівнях підсвідомої та свідомої діяльності повністю домінують позитивні начала. Ідеальна ж мати – це та жінка, яка в цілому ідеальною людиною може й не бути, але у ставленні до дитини (від самого задуму зачати й народити немовля і до підсвідомих та свідомих стосунків з її вже дорослою дитиною) повністю і на всіх рівнях поведінки й співжиття повинні домінувати позитивні емоції, настрої, стани, почуття й переконання та позитивні начала, хоча й негативні не відкидаються зовсім – ідеальна мати своїми вольовими зусиллями навіть неґаціями може спрямувати (чи використати) на добро дитині. У антиідеальної (антидуховної) матері все навпаки. Більше того, вона й позитивні начала та форми стосунків може спрямувати на зло дитині. Іноді й супроти природного інстинкту турботливої самиці.

Мати, котра свідомо не прагне і не робить своїй дитині добра (чи й зла), а думає й діє лише за поривами підсвідомих або напівсвідомих та ситуаційних емоцій, рефлексій, настроїв, станів, почуттів і пристрастей, завжди буде знаходитися на межі між добром і злом – у протиріччі, у парадоксальному стані або й взагалі у зоні бездуховності, воістину “по той бік добра і зла”.

Зразків ідеального материнства, звичайно, не так уже й багато. І все ж вони є. Так, героїня поеми Т. Шевченка “Наймичка”, як і його ж Катерина, зачала, виносила й народила дитину у “гріховній” пристрасті, хоча без глибоко усвідомленого задуму на добро чи навпаки – про це навіть не йде мова. Але загальний тон прологу (і в словах автора, і в монолозі чи у внутрішньому мовленні героїні) відчувається неприхована зозуляча затаєність – молодиця хоче приховати свій (тепер уже сповна матеріалізований) гріх у чужому гнізді. І хоча перші, малоконтрольовані, настрої та думки Ганни, як і в Катерини, були жахливими: “Ой тумане, тумани...Чом мене не задавиш, У землю не вдавиш ?” [Шевченко 1984: 267], – ця молодиця вже рішуче ці настрої відкидає як слабкодухі й безглузді моління. А натомість у ній проростає глибинне почуття відповідальності – основи материнства:

Я не одна – есть у мене...

Дитя моє! [Шевченко 1984: 267].

У цьому світлі думка про можливість підкинути дитину іншим людям не зникає – вона реалізується в новому задумі – піти в найми до своєї ж дитини, адже мати-зозуля не зможе ні охрестити, ні дізнатися про майбутнє ім’я своєї “крихітки”. Але цей (тепер уже дійсно жертвний вчинок Ганна здійснює аж через рік – лише через рік приходить Ганна до своєї дитини. Але вона вже не страждає від того, що її звать тепер наймичкою, а, навпаки, щаслива (“...Ніби з паном обвінчалась...” [Шевченко 1984: 272], бо вона – коло свого сина. Щастя і сльози, добротворення і страждання зливаються у поемі в правдиву картину простого і в той же час складного психічного сільського побуту: росла дитина – росли й страхи та радості, одружився Марко – і відчула Ганна спокій душі. Все, що вона могла в її становищі (недоспані ночі і ласка, самовіддана турбота і настанови та мудрі поради, вгадана і спланована допомога у виборі долі і пари – все, що могла зробити сільська ма-

ти для сина, вона зробила і відчула прекрасний спокій і вдячність богам за таке материнство, і за таку щасливу долю сина. Захотілося Ганні сходити на прощу до Києва – іди. А після повернення невістка їй ще й “...ноги умила...” [Шевченко 1984: 277].

Та тривоги матері не покидають – вона хвилюється, коли так дорого вирощений син їде чумакувати: “Занедужала небога” [Шевченко 1984: 278]. А повернувся син – повернулося й щастя. Та не забувся гріх. І тому Ганна мала постійну потребу хоча б сказати Маркові, що вона його мати, і що вона спокутувала свій гріх наймитством. Тобто в душі цієї матері на завжди сплелися жалі, сум і радість; щоденні тривоги і стійкий спокій за майбутнє своєї дитини; постійний біль від того, що вона не може признатися в своєму материнстві і така надія за бажану мить признання, яка тримала цю хвору й зболілу серцем жінку аж поки Марко не повернувся з чумакування. І лише добротворчі наміри та дії, самовіддані вчинки Ганни-матері завжди були світлими й високими – вона все її свідоме життя віддавала дитині по краплинці. І хай деяким сучасним (надто фемінізованим та пропито-прокуреним) матерям видається таке життя жінки навіть неправдоподібним і неприйнятним, високий дух саме такого материнства ні на йоту не здрібніє – він вічний, як вічна сама сутність цього явища і в природі, і особливо в суспільстві.

Звичайно, легше назвати ідеальним таке материнство, яке і щасливе, і безхмарне і забезпечене матеріально та соціально, зігріте теплотою родини й турботою суспільства тощо, але за будь-яких умов справжня (ідеальна) мати має можливість (як мінімум, кілька років) виявити себе саме такою – високодуховною. То, мабуть, ми й повинні говорити всі кращі слова про таких матерів, а не писати про материнство як унікальне суспільне явище, оскільки то лише можливість кожної окремої жінки виявити себе.

Тобто ідеальною матір'ю може називатися та жінка, яка зачинає, виношує й народжує дитину з думками й намірами не просто створити нове її життя, а подати його як вище благо на землі і яка всі свої приховані й висловлені вголос думки, дії вчинки, діяльність і навіть сам спосіб життя підсвідомо й свідомо спрямовує тільки або переважно на благо й добро. А це значить, що тільки одухотворене материнство може бути зразковим і дійсно достойним оспівування. Ступінь же свідомої жертвовності матері виступає лише мірою її найвищої ознаки духовності.

До числа прикладів одухотвореного материнства можна віднести і дії роману У. Самчука і матерів із оповідань і романів А. Головка, Г. Косинки, О. Довженка, М. Хвильового, Ю. Яновського та ін.

Повною протилежністю такого материнства може бути та ж сама Катерина з однойменної поеми Т. Шевченка. Як і Ганна, Катерина зачала, виносила й породила небажану дитину, крадькома і “гріховно” але в цієї матері всі її наміри, думки й дії і до моменту народження, і навіть після були й залишалися егоцентричними. Більше того, саме тоді, коли Катерина залишилася з дитиною, все пішло однією дорогою і в одному напрямку: знайти Івана, стати дружиною пана або хоча б “поділитися” з ним своїм сином (просто віддати йому свого сина), а самій від сорому “Заховатися... під водою” [Шевченко 1984: 31]. І всі мандри Катерини по Україні й по Московщині – наче й для того, щоб у сина були батько і мати, щоб дитина була забезпеченою, щоб син не був байстрюком і т. ін. Але про все це ми (читачі) можемо лише здогадуватися та бажати всього того від себе самих і навіть співчутливо писати про “поневірння покритки”. Але вчитаймося в текст поеми (аж до V-го розділу) – лише один раз намріялося Катерині, що Іван “...пізнає Катерину, Привітає сина?” [Шевченко 1984: 33] – та й то, як бачимо, під знаком запитання. А всі останні думки “героїні” – це

турбота тільки про те, як про те, як “заховати”, “приховати”, “змити” гріх та сором, її власний сором. Своїй же рідній, у пристрасній й любові зачатій дитині Катерина перед самим саможубством побажала:

Гріхом “тебе на світ божий

Мати породила;

Виростай” же на сміх людям!.. [Шевченко 1984: 40].

Де ж тут високе материнство? Тут важко навіть співчувати покинутій паном вільній селянській дівчині, яка почала просити навіть москалів, щоб забрали її сина і покинула б безпомічне дитя посеред зими в безлюдному місці. Більше того, якби мати, вмираючи, турбувалася про сина, вона б просила Бога за нього, а не за саму себе: “Прийми, боже, мою душу...” [Шевченко 1984: 41].

І хай комусь видається усе тут сказане надто вже екзистенційно-прагматичним (бо так уже ми “зрослися” з “жертвоністю” цієї матері, що про інше страшно й говорити, бо так навчилися “оспівувати”), але ніхто не заперечить абсолютної домінанти глибоко усвідомленої егодуковності і Івана, і Катерини, і навіть її батьків – вона беззаперечна, оскільки всі приносили в жертву своєї честі все, що могли: і почуття кохання, і почуття батьківства та материнства, і совість та гідність офіцера. А Катерина поклала на цей (легко кажучи, “алтар”) ще й реальне своєї власної дитини, в усякому разі – її майбутнє.

Та таким, як Катерина, і Христя (з “Повії” Панаса Мирного) та їм подібним досить широко співчували хоча б самі автори, а ми вже – за ними, бо ці жінки дійсно соціально знедолені. А скільки таких матерів, яких засуджували всі без винятку: і В. Стефаник (“Мамин синок”), і А. Тесленко (“Мати”), і О. Кобилянська (“Земля”) та інші. Це ж справжні приклади антидукховності материнства – приклади справжніх материнських злочинів.

І все ж чи не найбільший інтерес постійно складають думки і дії таких матерів, яких абсолютна більшість на землі і думки та дії яких не можна визначити так просто й однозначно: вони – духовні й антидуховні одночасно; керуються високою свідомістю, далекоглядними цілями й звичайнісінькими рефлексіями та інстинктами; прагнуть і бажають своїм дітям добра і в той же час проклинають, готові продати (В. Винниченка “Закон”) і навіть убивати їх. Ось де справжнє поле зіткнень “за” і “проти”, “суб’єктивного” й “об’єктивного” як у материнстві, так і нас самих.

А нереалізоване материнство – які тільки наслідки воно має (Галя з роману Панаса Мирного “Хіба ревуть воли, як ясла повні?”) – як тільки вона хвилює людські душі?

Галя виріши в родині крадія Максима і проститутки Явдошки, постає перед читачем чесною і доброю, хоча й помітно гоноровою дівчиною. Вона й розумна та чесна дружина. Цьому присвячена значна частина тексту всієї третьої частини роману – тут і характеристики автора й інохарактеристики багатьох інших персонажів. І це також незаперечний факт. Цим самим автор створює парадоксальну ситуацію, з якої можуть бути різні виходи: по-перше, Чіпці і Галі, переборювати біль і змиритися з неможливістю мати дитину – вона до цього не думалася й недоросла; по-друге, і чоловікові, і жінці навчитися жити одне для одного; по-третє, взяти в родину чийсь сирітку і т. ін.

Але ні Чіпка, ні Галя не стали боротися за спокій і щастя родини: один з горя запив та охолонув до безплідної красуні-жінки, а вона взялася плакати з горя і сварливо перевиховувати свого розчарованого чоловіка – так парадоксальна ситуація переросла в парадоксальне протиріччя. І оскільки Чіпка лише терпів, а Галя, котра власне й мала непередбачену ваду (безплідність), стала перекладати вину на поведінку Чіпки; тобто виникло внутрішнє родинне протиріччя парадоксального ха-

рактеру, виходу з якого дійові особи не знайшли. Саме тому, що Галя не могла перебороти ні свою безплідність, ні Чіпчину розчарованість і в ній як у дружині, і в тій громадській ситуації, що склалася навколо її чоловіка (став пити і красти, забрала громада землю тощо), – вона втрачає сенс життя і кінчає його самогубством. А в решті решт нерезалізоване материнство переросло в страшну трагедію.

Тобто, розглянувши лише поодинокі приклади одухотвореного, антидуховного й суто парадоксального ставлення жінки до материнства, хочеться наголосити на необхідності такого вивчення материнства в світлі духовності, яке б не просто де-що оновило деякі з наших позицій і поглядів на це явище, а скоріш дало б нам на принципово нові, максимально об'єктивні, позбавлені будь-якої компліментарності та сентиментальності підходи, принципи й наслідки осягнення одного з найважливіших явищ як реальної, так і художньої дійсності.

БІБЛЮГРАФІЯ

- Шевченко 1984 – Шевченко Т. Постичні твори. – К.: “Дніпро”, 1984. – Т. 1. – 351 с.
Мирний 1989 – Мирний Панас. Твори: В 2-х т. – К.: Наукова думка, 1989. – Т. 2. – 634 с.

Володимир Панченко

ПОЕЗІЯ ЛІНИ КОСТЕНКО В ЧАСИ “ВІДЛИГИ” І “ЗАМОРОЗКІВ”

1972 року у видавництві “Радянський письменник” мала вийти друком збірка поезій Ліни Костенко “Княжа гора”, проте світу вона так і не побачила. Ця подія мала свою передісторію, і почати її варто здалеку.

...24 травня 1964 року, в дні, коли в Україні вшановували 150-ліття від дня народження Тараса Шевченка і 103-ю річницю повернення його тіла з Петербурга до Канева, у Києві було

підпалено Державну публічну бібліотеку Академії наук УРСР. Зробив це співробітник бібліотеки В. Погружальський, який начебто мстився директоріві. Злочинець мав дві вищі освіти і закінчив університет марксизму-ленізму (!), а проте, як визнав суд, був людиною “морально ущербленою” і невірноважною. Отримав він за скоєне десять років, а заодно й славу Герострата доби космосу, атому й кібернетики. Процес над Погружальським набув широкого розголосу в світі; українські шістдесятники вважали, що в історії з пожежею не обійшлося без спецслужб, і трактували справу як політичну, оскільки знищено було саме відділ україніки. Постраждали архівні матеріали Центральної Ради, журналу “Киевская старина”, Бориса Грінченка, спецфонди часів Миколи Скрипника, картотека... Всього вогонь знищив 600 тисяч томів! У дворі, між університетом і академічною бібліотекою, що на вулиці Володимирській, лежали купи обгорілих книг...

У вогні Погружальського горіли й поетичні збірки Ліни Костенко. В'ячеслав Чорновіл згадував, як поетеса показувала йому одну таку свою “обгорілу книжку”, подаровану їй студентами, які розбирали недопалки (Чорновіл В. Твори: В 10 т. – Т.2. – К., 2003. – С. 64).

Через кілька років після пожежі, десь на рубежі 1960-1970-х рр., пишучи свій історичний роман у віршах “Маруся Чурай”, Ліна Костенко почала його розділом “Якби знайшлась неопалима книга”.

Влітку 1658 року Полтава згоріла дощенту.

Горіли солом'яні стріхи над Ворсклюю.

Плавились бані дерев'яних церков.

Вітер був сильний. Полум'я гуготіло.

І довго ще літав над руїнами магістрату

легенький попіл

спалених паперів –

всіх отих книг міських Полтавських,